

Pest város zsidó lakosságának kialakulása a 19. század közepéig tartó demográfiai változások korában. Adalékok „a türelmi adó” korszakának zsidó demográfiájához

HROTKÓ LARISSZA PhD

OR-ZSE

E-mail: lara.r@t-online.hu

DOI 10.23716/TT0.22.2018.09

Absztrakt:

A 19–20. század folyamán a pesti zsidókról számos tanulmány jelent meg. Ezek a dolgozatok egyre szakosodtak, de a történeti demográfiával nem sok szerző foglalkozott. Moess Alfréd a józsefi népösszeírások alapján dolgozta fel a magyarországi zsidó lakosság 1749–1846. évi demográfiai adatait. Jelen dolgozat folytatja a zsidó történeti demográfiát és ebből a célból fordul az 1852–1857. évi népösszeírásokhoz, amelyek mutatják a pesti zsidó lakosság kialakulását és fejlődését a türelmi korszak után. Ezen túl bemutatok egy 20. századi demográfiai tanulmányt, amely hozzájárult a rasszista, antiszemita hangulat erősödéséhez Magyarországon. A történeti demográfia ugyanis a gyűlöletbeszédben is felhasználható.

Kulcsszavak: zsidó demográfia, történet, népesség, türelmi korszak, összeírás, Pest, rasszizmus

A pesti lakosság származásáról és a türelmi korszakról

A zsidók története számokkal is elmesélhető. Csak hogy az egyes korszakokról a zsidó népességi számok elviselhetetlenül tragikus képeket festenek. Talán ezért készült olyan kevés zsidó történeti demográfia.¹ A zsidósággal kapcsolatos történeti diskurzus – ezek között a zsidók letelepedése Magyarországon és ezen belül Pesten – tárgyyszerű elemzése mégis megköveteli ezt az eljárást. A továbbiakban tehát az egyes történeti korszakokat illusztráló zsidó demográfiáról lesz szó és pedig főleg az 1749–1846 közötti, valamint az 1852–1857. évi magyarországi népességi összeírások alapján.

Pest város török hódoltság utáni benépesülésének képét Fallenbüchl Zoltán egy pesti belvárosi katolikus plébánia anyakönyve, a Pest város polgári jegyzéke (pesti

¹ SCHEIBER Sándor, „Előszó” in: MOESS Alfréd, *Pest megye és Pest-Buda zsidóságának demográfiája 1749–1846*, Budapest 1968. 3.

„Bürgerrolle”) és egyéb korabeli pesti iratok alapján próbálta rekonstruálni. Munkájának eredményét összefoglalta többek között az 1. számú táblázat a 17. századi pesti lakosság származásának helyeiről.² A táblázat 3744 pesti lakó származását követi. A 17–18. század viszonylatában ez nem volt egy csekély szám, figyelembe véve, hogy 1720. körül például összesen 4300–4500 fő lakott Pesten.³ A pesti népesség tarka és változó volt, sokan csak átutazóban vagy illegálisan tartózkodtak a városban. Az 1790-es években keletkezett levéltári iratok ezt bizonyítják. A cseheken, németeken és osztrákokon kívül jártak Pesten franciák, olaszok, bosnyákok, törökök és sokan mások. Az egyik korabeli irat szerint, például, 1798 körül Pesten egy Fazy nevű francia ékszerkereskedő tartózkodott, aki Szentpétervárról érkezett. Körülbelül ugyanakkor járt Pesten Conte Pompejo máltai lovag toscanai fiával. Micsoda egzotikus figurák! A külföldiekről részletes leírás készült, sokukat gyanúsnak, sőt rendkívül gyanúsnak találta az idegen rendszert, amely abban az időben Boráros János bíró felügyelete alá tartozott.⁴

Rendkívül gyanúsnak találtatott például 41 éves Johannes Pressburger.⁵ Nevéből ítélve ez a személy akár zsidó is lehetett, hiszen az első zsidó „telepesek” között sokan jöttek Pozsonyból. A türelmi adó miatt bevezetett zsidó adóösszeírások mutatják, hogy az 1770-s években (sőt már 1750 körül) Pesten zsidók is laktak, csak ez a néhány személy akkor még nem alkotott egy külön lakossági csoportot.⁶ Nem a csekély szám miatt, hanem azért, mert a zsidók hivatalosan még nem lakhattak Pesten.⁷

A Monarchia zsidósága számára a „türelmi korszak” és a városi lakhatás engedélyezése már 1782-ben (Magyarországon 1783-ban) kezdődött, amikor II. József kiadta a bécsi zsidókra vonatkozó helyi türelmi rendeletet. Ebben az uralkodó nemzetiségre és vallásra való tekintet nélkül mindenkit nevezett alattvalójának, de a zsidókra továbbra is a „hasznosságuk foka” volt mérvadó, másrészt az uralkodó határozottan ellenezte a zsidóság számának növekedését.⁸

A növekedést pedig nem lehetett megakadályozni. Míg 1800 körül a zsidók a Monarchia népeinek 1,9%-át tették ki, 1851-ben ez a szám már 2,3%-ra növekedett.

² L. a mellékletben.

FALLENBÜCHL Zoltán, „Pest város népességének származáshelyei a statisztika és a kartográfia tükrében (1687–1770)” in: *Tanulmányok Budapest múltjából* 1963/15. 239–240, 267. <http://epa.oszk.hu/02100/02120>

³ 1760. körül Pest lakossága már túllépte a 10.000-es lélekszámot. Fallenbüchl 1963. 284.

⁴ Boráros János városi bíró irathagyatéka 1791-1802. BFL IV 1225/1. doboz

⁵ BFL IV. 1225/1. doboz, 213. számú irat

⁶ HROTKÓ Larissa, *Nélkülözhetetlenek*, Budapest 2013. 82. mek.oszk.hu/13500/13596

⁷ Fallenbüchl ugyan elsősorban a bevándorlás származáshelyeit és a bevándoroltak eredeti szakmai foglalkozását vizsgálta, az etnikai csoportokat mégis említette. Például a spanyolokat, a görögöket, a rácokat, a németeket és természetesen a magyarokat is. Fallenbüchl 1963. 278–279, 285.

⁸ SMOEL ETTINGER, *A zsidó nép története. A modern kor: a 17. századtól napjainkig*. Budapest-Osiris, 2002.36.

A nagy tényleges szaporodásnak köszönhetően – amelynek legfőbb forrását a bevándorlás képezte – Magyarországon 1787-ben 83 000, 1857-ben már 413 000 zsidó élt.⁹

Pest megye zsidó népessége és a migrációs folyamatok az összeírások alapján

A pesti népesség kialakulásának és fejlődésének egyik meghatározó tényezője elejétől kezdődően belső és külső migráció volt. Fallenbüchl Zoltán a már említett tanulmányában a 17–18. századi Pestről megállapította, hogy: „Természetes szaporodás alig volt, bevándorlás oldotta meg a pótlást”.¹⁰

Dövényi Zoltánt idézve: „A törökhódoltság időszakában a főváros környékének településhálózata jelentősen megritkult, és ezen döntő mértékben még az etnikailag tarka (szerb, német, szlovák stb.) betelepítések-betelepülések sem változtattak.”¹¹

Nem csak a környékbeli települések, de maga Pest is lassan fejlődött, holott a migráció ekkor csak a város felé irányult. Az 1867-es kiegyezési korszakot is ez jellemezte, 1890-re a városrégió négy lakosából három még Budapesten élt. A migráció fokozatos változását azonban jól mutatja, hogy 1880–1910-re a budapesti születésűek aránya az elővárosi övezet népességében megduplázódott, miközben fordított irányban ilyen változás nem történt.¹²

A zsidó migrációban még a 19. század végén is Pest volt a célállomás. Ezt igazolják a letelepedési, majd az 1846. utáni iparüzési engedélykérelmek.¹³ A 18. század 30-as éveitől Magyarországra érkező zsidók többsége előbb-utóbb Pesten telepedett le.

Moess Alfréd kiváló zsidó demográfiai tanulmánya, amely a zsidók „népmozgalmi” (azaz bevándorlási, halálozási, az életállapotot és a természetes szaporulatot mérő) adatokkal foglalkozik, az 1749. és 1846. közötti időszak, vagyis a „türelmi adó korszakának” latin, német, később magyar nyelvű népszámlálásait dolgozta fel.

Az első országos összeírás, amely már tartalmazta a zsidó lakossági számokat, 1728-ban készült: *Conscriptio Regnicolaris in Inclitis Pest-Pilis et Splth articulariter unitis comitatibus Anno 1728*. A másik korai zsidó összeírás egy 1736.

⁹ HANÁK PÉTER, „A lezáratlan per (A zsidóság asszimilációja a Monarchiában)” in: *Jelenkor* 1983/3. (26). 450–461. Itt: 451, 453

¹⁰ Fallenbüchl 1963. 240

¹¹ „A migráció szerepe Budapest és környéke népességfejlődésében a XVIII. század végétől az első világháborúig” in: *2001. évi történelmi demográfiai évkönyve*, KSH Budapest, 2001. 251–264, itt: 252.

¹² Uo. 254, 260

¹³ BFL: IV 1202 PP/XV.20 Zsidó ügyek

évi népszámlálás volt Pest megye pilisi és váci járásáról: *Conscriptio Judaeorum in Processu Pilisiensi 1736*.

A 18. század második felét az 1784/85. évi józsefi összeírások reprezentálták, amely II. József kormányzati reformjaihoz fűződtek.

A józsefi összeírások előzményeiről és céljairól a még olyan rövid dolgozatban is, mint ez, feltétlenül kell néhány szót ejteni. Főleg, hogy ezek az összeírások egybeestek a népességet leíró tudomány megalakulásával. A demográfia tudománya az angol politikai aritmetika, a német államismeretek és a leíró statisztika megjelenésének eredményeként jött létre.¹⁴ A német egyetemeken megalakultak az első statisztikai tanszékek és ekkor jelentek meg az első demográfiai tanulmányok. Például Johann Peter Süßmilch protestáns lelkész, statisztikus és a demográfia egyik alapító atyja „Die göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts, aus der Geburt, dem Tode und der Fortpflanzung desselben erwiesen” (Isteni rend az emberi nem változásaiban bizonyítva az ember születése, halála és szaporodása alapján) című fő műve (1741). A népességi folyamatok iránti állami-kormányzati érdeklődés találkozott a katolikus (és később a protestáns egyház) már 16. század óta megfigyelt törekvéseivel a népesség és annak mobilitásának megfigyelésére.

Az állami és egyházi érdekek egybeesésének eredményeként keletkezett józsefi népösszeírások fő célja is a népesedési viszonyok minél pontosabb megismerése, a népességnövekedés elősegítése és a katonai szolgálatra alkalmas népesség számának felmérése volt. Magyarországon ezek a célok gyakorta ütköztek a rendi alkotmányba, ezért itt sajátos reakciók és következmények is léptek fel.¹⁵

A 18. századi magyarországi összeírások a kormányzati-hatalmi célok között egyrészt a türelmi adó (az úgynevezett *Toleranz-Tax*) beszedését, másrészt az elnéptelenedett területek benépesítésének ellenőrzését vették célba.

Az akkori összeírásokban a tömegszámok voltak fölényben, a társadalmi csoportok és viszonyok, többek között a lakossági foglalkoztatás ábrázolása ezekből szinte teljesen hiányzott.

A józsefi lélekösszeírás összevetése az 1746. évi népességi adatokkal jól mutatja Pest megye zsidó lakosságának növekedését. 1746-ban Óbudán és környékén összesen 307 zsidó élt az alábbi megoszlásban: Zsámbékon 50, Tökön 3, Perbálban 4, Tinnyén 3, Vörösváron 13, Óbudán 200, Budaörsön 3, Tétényben 31 lélek.¹⁶ A valódi számok ettől eltérnek, ha hozzáadjuk a családfők feleségeinek és kiskorú gyermekeinek számát.

¹⁴ ÖRI PETER, Hatalom és demográfia. II. József népszámlálása Magyarországon in: *A KSH Népszámlálási Kutató Intézet Történelmi demográfiai Évkönyve*, 2002. 39–73, ltt: 44–45.

¹⁵ Például csak a polgári lakosság összeírása. Uo. 40, 52.

¹⁶ MOESS 1968. 16

Az 1784–85. évi (józsefi) magyarországi összeírások alapján 1157 zsidó férfi és 1146 zsidó nő, összesen 2303 zsidó élt a pilisi járásban. A pesti járásban 1746-ban 53 (férfi), de az 1784-85. években már 529 zsidó (284 férfi és 245 nő) élt.¹⁷

Az európai nőtöbbslettel szemben Pest megyében az egyes járásokban 1784/85-ben a zsidóságnál férfitöbbslet mutatkozott: férfiak a Pest megyei zsidó lakosság közel 51,1%-át tették ki. Ez a többslet a későbbi években is észlelhető volt. Az 1848. évi Gyömrői statisztika szerint 57,4%-os volt a férfiak aránya a 0–17 éves korosztályban. Moess megjegyzi azonban, hogy egy ilyen kép Pest megyében némely német településen is kialakult. A férfitöbbslet – így következtetett a szerző – a korabeli expanzív, szapora közösségekről tanúskodik.

Bár Moess beismerte, hogy az összefüggésekben nem biztos, következtetését még sem hagyhatom kritikai észrevétel nélkül. A férfitöbbsletre tett megjegyzésével Moess tulajdonképpen verbalizálta a nők vélt alárendelt biológiai státuszát és mintegy kizárta őket a közösségek létrehozásából.

A statisztikai férfitöbbslet, egyébként, kialakulhatott azért is, mert a nőket vagy egyáltalán nem, vagy csak hiányosan vették fel a listákra, mivel nem képeztek tényleges értéket a korabeli államigazgatási és gazdaságpolitikai szempontból.

A józsefi összeírásokat követték az 1804–1842. időszakra vonatkozó népszámlálások.¹⁸ A zsidókat összeíró rovatok az irat eredeti nyelvétől függetlenül többnyire a zsidó férfiak adatait tartalmazták az életállapotuk szerint: nős, nőtlen, özvegy. A nőkre vonatkozó adatok a „Hozzá tartozó női nem” rubrikában szerepeltek, ha ilyenek egyáltalán voltak.

A 19. századi összeírások a férfiak kor szerinti megoszlását tartalmazták, mert ezeket kimondottan a katonai szolgálatra, illetve a fizikai munkára képes lakosság felmérésére készítették.¹⁹ Az összeírások módszereit, eredményeit és utólagos értelmezését Moess kritizálta. A hibák nagy részét a hanyagság, az érdektelenség és az elavult módszerek okozták.²⁰ Az 1804–1841/42. évi népességi összeírások ismét kihagyták a női lakosságot. Hogy megmutassa a zsidó települések valódi képét, Moess korrekcióhoz folyamodott. Ezt olyan módon oldotta meg, hogy 1804-től a férfi adatokhoz hozzáadta a becsült női számokat.²¹ A zsidóság korabeli életkörülményeire, foglalkozására az összeírásokból sajnos nem lehetett következtetni.²² Ugyanakkor a mennyiségi mutatók segítségével az összeírások

¹⁷ Uo. 16, 34

¹⁸ Uo. 8–9

¹⁹ MOESS 1968.9

²⁰ Uo. 11–12

²¹ Uo. 28

²² Az első pesti zsidó közösség tagjainak – és köztük a zsidó nők - szakmai foglalkozásáról és életkörülményeiről rövid áttekintés kapható a disszertációmról készült könyvben. HROTÓ LARISSZA, *Nélkülözhetetlenek*, Budapest 2013. mek.oszk.hu/13500/13596

alapján feltérképezhetjük a zsidók jelenlétét az országban és a korabeli migrációs folyamatokat még akkor is, ha az adatok részben pontatlanak, részben ellenőrizhetetlenek. Az utóbbit Moess Alfréd is szoba hozta, de úgy vélte, hogy a letelepedési trendvonalak ábrázolását ez nem befolyásolja.²³

A Pilisi járás zsidó lakosságának száma (így Óbudán is) 1825. körül tetőzött, utána stagnált, sőt csökkent az 1784–85. évi szintre. Az összlakossághoz viszonyítva a zsidók az 1784/85. évi összeírások idején a Pilisi járás lakosságának 4,4%-át tették ki. Ez a szám dinamikusan növekedett 1825-ig (7,5%), majd visszaesett az 1784-es szintre (4,9%). A pilisi csökkenés legszembetűnőbb volt, ami különösen Tinnyét és Zsámbékot érintette.

A csökkenéshez hozzájárult az 1831-es járvány is, amely rabbi Münz Mózes, Óbuda, sőt egy időben Pest híres vallási vezetőjét is elvitte. De elsősorban a pesti (és részben budai) zsidó lakosság számának növekedésével, vagyis Pest és Buda felé irányuló migrációval magyarázható. A Pest megyei zsidó lakosság 1824. és 1827. között 10.000 lelket számlált, ami 1842-re az elvándorlás miatt kissé csökkent.

Pest város zsidó lakosságának kialakulása 1842–1843-ig

Pest szabad királyi város utoljára 1773. július 8-i jelentésben büszkélkedett zsidómentességgel.²⁴ 1783. március 31-én megjelent a magyar helyhatósági türelmi rendelet, amelynek értelmében a bányavárosok kivételével a zsidók bárhol az országban kérhettek letelepedést. Az első hivatalos pesti összeírás 1787-ben 14 türelmi engedéllyel rendelkező családfőt mutatott ki 114-es lélekszámmal.²⁵

Kétségtelen, hogy a 18. századi magyarországi népösszeírások kormányzati célja a népesség ellenőrzése volt, amelyet a biztonsági és a pénzügyi érdek diktált. Ugyanakkor a 18. század a modern állam kialakulásának ideje volt, ami az Osztrák-Magyar Monarchiát is megérintett. A modern kormányzati hatalom, amelyet a demográfia technológiailag támogatott (és jelenleg is támogat), olyan területeket vont ellenőrzés alá, amelyekre korábban nem nagyon figyelt. Ez elsősorban a közegészségügy és az oktatás volt. Ezért egyre fontosabb lett a népesség összes elemének megismerése és az olyan főbb demográfiai mutatók mérése, mint a születések, a halálozások és a házasságkötések, sőt a lakosság nemi magatartása.²⁶

Ezért Moess által összeállított pesti demográfiai mutatók között negatív számok is szerepelnek a Pestre települt zsidók halandóságáról. A nagy halálozási számokat a

²³ MOESS 1968. 18

²⁴ BÜCHLER, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig*. Budapest, 1901. 399.

²⁵ BÜCHLER 1901. 339, 347; Moess 1968. 60

²⁶ МИШЕЛЬ ФУКО, *Интеллектуалы и власть 3. Статьи и интервью 1970–1984*. Праксис-Москва, 2006. 18.

folyamatosan visszatérő járványok – pestis, majd kolera, sőt malária – és kisebb mértékben a pesti árvíz (1838) növelte.²⁷ Az 1826–1827-es mérés alapján például a kiskorúak halandósága a zsidóknál volt legnagyobb.²⁸

Ennek oka nem utolsó sorban a város egészségügyi állapota volt, amelyről Bakács Tibor azt írta, hogy a csatornázás a városban gyakorlatilag nem létezett és a vízvezeték is csak egyes magánházakban volt. A személtakarítás ismeretlen volt. „A fertőző betegségek mibenlétét illetően éppen a kórokozók ismeretének hiányában a legellentmondóbb nézetek uralkodtak.”²⁹

A zsidóság 92–98%-a Teréz- és Lipótvárosban élt, József- és Ferencvárosban eleinte alig-alig volt néhány zsidó.³⁰

Itt látható Dorffinger József András kimutatása az 1827. évi feloszlásról:

<i>Izraeliták (fő)</i>	Lányok	Fiúk	Nők	Férfiak
Belváros	31	44	18	19
Lipótváros	141	185	127	163
Terézváros	970	916	717	656
Józsefváros	1	—	2	1
Ferencváros	0	0	0	0

Összesen 1827-ben tehát 3991 zsidó élt Pesten.³¹ A Terézváros rossz egészségügyi állapotát fokozta a zsúfoltság, amelyet jól szemléltet a város utcáiról és házairól készített leírása. 1829-ben Terézvárosban 44 utca és 1306 ház volt, míg a Belváros 49 utcáján csak 696 ház állt.³²

A szomorú számok ellenére szembevető volt a zsidó lakosság növekedése. Míg 1809–1842/43-ig a Pest lakossága “nagyjából megkétszereződött, a zsidóság száma

²⁷ A járványok méreteiről tanúskodhat az 1831-es kolerajárvány statisztikája. Ekkor 3700 ember betegedett meg és 1911 ember meghalt.

Dr. ANTON JANKOVICH, *Pesth und Ofen mit ihren Einwohnern, besonders in medizinischer und anthropologischer Hinsicht*, Ofen, 1838. 175

²⁸ DORFFINGER, A. J. Wegweiser für Fremde und Einheimische durch die königliche ungarische Freystadt Pesth, Pest, 1827.54

²⁹ BAKÁCS TIBOR, Budapest közegészségügyének száz éve, 1848-1948. Budapest, 1948. 5.

³⁰ MOESS 1968. 65.

³¹ DORFFINGER, 1827. 186.

³² J. SADLER in: I. SCHLESINGER, Dr. der Medicin, Magister der Geburtshilfe und Mitglied der med. Facultät zu Pesth, Medicinische Topographie der königl. Freistädte Pesth und Ofen, Pesth (Eine von der löblichen medicinischen Facultät zu Pesth gekrönte Preisschrift.) 1840.5

az 1809. évinek mintegy négyszeresére emelkedett és százalékaránya közel megduplázódott.³³

Moess Alfréd szerint 1842–43-ban, vagyis a türelmi korszak vége felé, a zsidó lakosság a város összes lakosságának 10,8%-át tette ki. Számokban kifejezve ez 7643 fő volt.³⁴

A „türelmi” korszakot követő pesti zsidó demográfiaőr

A zsidóság már 1842-ben kérte a türelmi adó eltörlését. A király kész volt azt eltörölni, ha a zsidók megfizetik az 1828-tól be nem folyt két és fél millió forintos hátralékot. József nádor közbenjárására a megváltási összeget felére csökkentették. E megegyezés alapján a király 1846-ban végleg eltörölte a türelmi adót és a zsidók kötelezték magukat a megváltási összegnek öt év alatti törlesztésére. A királyi kincstárral szemben a pesti hitközség vállalt felelősséget. 1848-ban az első magyar felelős minisztérium felfüggesztette a részletek fizetését, de a szabadságharc leverése után a császári hadsereg behajtotta a teljes hátralékot. A türelmi korszaknak ezzel vége lett.

Az 1848–1849-es események után szükségessé vált a Monarchia népességének újbóli összeírása. Az előkészületek már 1850-ben kezdődtek, de az összeírás sikertelen volt. Kiderült, hogy a jegyzékekből hiányzott a lakosság 5-6%-a. Ezért 1853-ban egy újabb népösszeírást kezdeményeztek, amelyet ténylegesen csak az uralkodói rendelet megjelenése után 1857-ben hajtottak végre. Ebben az összeírásban is sok hiba volt, amelyet nem csak a számlálók, de a források – például a hibás anyakönyvek (egyházi születési és halálozási jegyzékek) – is okoztak.³⁵ Több fogalmi probléma is felmerült, például a „honos”, illetve „idegen” összeírandó személyi kapcsán. A dolgot úgy oldották meg, hogy mindenki „honosnak” volt tekintendő (vagyis a Monarchia valamely területéről származónak), ha nem tudta bizonyítani az ellenkezőjét.³⁶

A korábbi népszámlálások célja a Monarchia területén többnyire a katonai szolgálatra alkalmas lakosság számának megállapítása volt. Az 1850-ben kezdődött

³³ MOESS 1968. 64.

Bizonyos párhuzamosságot látok M. Klupt adataiban, aki a korunk demográfiai paradigmáiról írt tanulmányában megjegyezte, hogy a nyugati országokba érkező migránsok száma gyorsabban növekszik, mint az ország teljes lakossága. Így az USA lakossága 2000 és 2010 között 9,8%-kal, a mexikói migránsok száma pedig 54,1%-kal növekedett. . МИХАИЛ КЛУПТ, Парадигмы и оппозиции современной демографии. Демографическое обозрение. 2014/1. 34–56. demreview.hse.ru.

³⁴ MOESS 1968. 93

³⁵ DÁNYI DEZSŐ, Az 1850. és 1857 évi népszámlálás, Központi Statisztikai hivatal, 1993.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1850-1857/

³⁶ Uo. 31.

és 1857-ben folytatódott népszámlálás más demográfiai jellemzőket is figyelembe vett. Ezért itt a női nemet már nem csak „summásan” szerepeltették.³⁷ A nők „honosságának” megállapítására azonban itt is a régi patriarchális gyakorlatot alkalmazták, vagyis a férfiak státusza volt a mérvadó.

A zsidók összeírásával is problémák adódtak. 1850-ben még számon tartották a zsidó nemzetiséget. Összesen 343 554 zsidót számoltak, ami az összlakosság 2,7%-a volt. De az anyanyelve szerint több zsidót (16 214 főt) a magyarokhoz, vagy a németekhez soroltak.³⁸

Az új népösszeírás szerint Pesten 1850-ben 12 642 körül zsidó élt.³⁹

Budapest egészének vonatkozásában az igazi gyarapodás 1840-1880 között következett be, ekkor a zsidók arányszáma 19,7%-re nőtt. Ez elsősorban a bevándorlásnak volt köszönhető, amely a 19. század közepétől már Kelet-Európa felől (például a lengyelországi Galíciából) különösen intenzív volt. A betelepülés mértékéről egyetlen számadat: csak az 1891–1910 közötti két évtizedben 45 ezer zsidó települt Budapestre.⁴⁰

Hanák Péter a bevándorlás „galíciai hullámain” primitívebbnek nevezte, összehasonlítva a többnyire ortodox galíciai zsidókat a felvilágosult cseh-morva bevándorlókkal, akik még az 1820-as években vezették be Pesten a német típusú imarendet a bécsi minta alapján.⁴¹

Megjegyzem, hogy Hanák ezen összehasonlítása inkább a 20. században alakult és rögzült sztereotípiát tükrözi, mintsem a bevándorló galíciai „tömeg” komoly szociológiai és kulturális vizsgálatának eredményét.

Az 1910. évi Magyarországon a zsidók 48% a nagyvárosokban, 23 % Pesten élt.⁴² A zsidók tényleges és a természetes szaporodása ekkor azonban már kisebb volt.⁴³ Mégis az 1910-es népösszeírási adatok alapjául szolgáltak a galíciai bevándorlókkal és a zsidók vészesen nagy szaporodásával való ijesztgetéseknek.

A 20. századi zsidó demográfiáról. Összefoglalás

Kovács Alajos (1943-tól Dolányi előnévvel) jogász, statisztikus, demográfus, a KSH egykori elnöke, a Magyar Statisztikai Társaság elnöke, az Országos

³⁷ 137.

³⁸ 61.

³⁹ 63. A teljes pesti népesség adatai a 70-73. oldalon láthatók.

⁴⁰ SEBŐK LÁSZLÓ, „Zsidók Budapesten” in: Rubiconline

www.rubicon.hu/magyar/oldalak/zsidok_budapesten

⁴¹ HANÁK 452–453.

⁴² HANÁK 453

⁴³ Uo.

Statisztikai Tanács másodelnöke, a Magyar-Német Társaság társelnöke és az MTA egykori levelező tagja 1922-ben adta ki tanulmányát a zsidók félelmetes növekedéséről.⁴⁴ Ebben kiemelte, hogy a magyarországi zsidók legnagyobb tömege „természetesen” Budapesten él. A budapesti zsidó népesség száma 1910-ben már 203,687, míg 1825-ben 8264⁴⁵ és 1869-ben 44,890 volt. A zsidók arányszáma ez idő alatt 8,8%-ról ugrásszerűen 16,6%-ra, majd 23,1%-ra nőtt. A szomszédos Újpesten is ekkortájt 10 140 körüli zsidó lakosságot (18,4%) jegyeztek.⁴⁶

A zsidók rohamos szaporodása Magyarországon Kovács szerint 1869-ig tartott, ezt követte a lassúbb növekedés ideje. Sőt ugyanakkor kezdődött a zsidók kivándorlása is, amely számokban nagy volt, de nem apasztotta a zsidók demográfiai fölényét. Oly annyira nem, hogy a felsőoktatásban és a kultúra egész területén a zsidók túlsúlyba kerültek.

Itt csak egy rövid részlet Kovács Alajos tanulmányából a zsidó hallgatók tömeges számairól:

Egyetemi kar	Összesen	Zsidó hallgató	%
Jogkari és jogakad.	5 759	1 069	19,2
Orvosi	3 524	1 646	46,7
Bölcsészet	1 377	213	15,5
Gyógyszerész	377	115	34,1

Az összes egyetemi hallgató közel 30%-át e tanulmány szerint a zsidók tették ki, míg az 1850-es években – jegyezte meg a szerző – még a 10%-ot sem érte el a magyarországi főiskolákon a zsidó hallgatók aránya.

Persze, a 19. század 50-es éveiben a nők még nem tanulhattak a felsőoktatásban, velük a számok igen csak megugrottak.⁴⁷

Kovács Alajos azt is kimutatta, hogy a hazafiságból a zsidók rosszabbul vizsgáltak a többi vallásfelekezethnél (nemzetiségnél). Míg a keresztény lakosság

⁴⁴ E tanulmány szerint 1910-ben Magyarországon 909,500 zsidó élt, ami az 1787. évi józsefi népesség összeírásához képest (83.000 zsidó) óriási növekedést jelentett. A kezdeti 0,5%-os arányhoz képest 1910-re a zsidók arányszáma az ország lakosságának 5%-ára növekedett.

KOVÁCS ALAJOS, A zsidóság térfoglalása Magyarországon, Budapest, a szerző saját kiadása, 1922.

⁴⁵ Ez a szám nagyobb Moess Alfréd korábban közölt számainál, hiszen szerinte 1842-ben is csak 7643 zsidó élt Pesten (35. lábjegyzet). Dorffinger számairól nem is beszélve (32. lábjegyzet)!

⁴⁶ KOVÁCS ALAJOS, 1922.

Kovács adatait használta Dányi Dezső is az itt idézett tanulmányában az 1850. és 1857. évi népszámlálásokról. Jelenleg Kovács munkája az interneten csak a cím alapján megtalálható, de a 20. század eleji demográfia bemutatásához a könyv említését és részleteinek idézését szükségesnek tartottam.

⁴⁷ Vö. KARÁDI VIKTOR, „A nők felsőbb iskolázásának kérdései” in: TORONYI ZSUZSANNA (szerk.) A zsidó nő, Budapest, 2002, 29–50, itt: 31.

2,8%-a pusztult el a háborúban, a zsidó lakosságnak legfeljebb 1,1%-a, de ebből is csak kevesen a haretéren.

Több idézetet a zsidó felülreprezentáltságról és térfoglalásról dolgozatom keretei nem engednek, de ez a néhány szám is jellemzi a szóban forgó tanulmányt. A legveszélyesebb ebben a statisztikai leírásban nem is a számok koncepciózusos felhalmozása, hanem, hogy a számok segítségével Kovács a zsidó lakosságot szembeállította a nem zsidókkal, kirekesztve egy teljes vallásnévelési közösséget az ország lakosságából.

Ez a demográfiai tendencia gyakran feltűnt a 20. század eleji magyar statisztikában. Karádi Viktor a második világháború előtti magyar szakmai körökről megalapította, „hogy a statisztikai szakapparátus nem ózdkodott különösképpen a zsidótörvények előkészítésétől és tudatos vagy akaratlan legitimálásától, így az állítólagos „zsidó térhódítás” megkérdőjelezésétől. Mintha az egyenlőtlen polgárosodás eme jelzései, mely mögött a társadalom nem zsidó részlegeinek valóságos polgárosodási és modernizációs deficitje állt, valami ördögtől származó összeesküvés eredményeit tükrözték volna. Ebben a tudományos köntösbe burkolt zsidóellenes denunciatív vállalkozásban azonban a statisztikusoknak csak egy kis része vett részt.⁴⁸ Remélhetőleg ez így is volt/van.

Összefoglalva a dolgozatom lényegét megállapíthatom, hogy több kérdést vettem fel, még ha csak érintőlegesen is. A zsidók migrációjának és a pesti letelepedésének, majd a zsidó lakosság növekedésének számaival láttatni akartam a zsidók aktív részvételét Magyarország és ezen belül Budapest építésében és fejlesztésében. Hiszen a számok mögött ott állnak a kereskedőnők/kereskedők, tanárnők/tanárok, orvosok és szülésznők, vallási és polgári vezetők, talmudi tudósok és matematikusok, fizikusok, iparosok, gyári munkások, építészek, művészek, írók, jötevő civilek, népművelők és mecénások. Egy szóval az emberek sokasága, akik nélkül a mai pesti kultúra nem létezne.

Ezen kívül rövid utalásokat tettem arra, hogy a demográfia tudománya is hozzájárult a nők társadalmi diszkriminációjához.

Több helyen kiemeltem a demográfia hatalmi aspektusát. Ezt egy olyan diskurzusban tudnám folytatni, amely a kormányzati hatalom technológiáit és biztonsági mechanizmusait vizsgálná.⁴⁹

Angelika Magiros az 1995. évi tanulmányában megjegyezte, hogy a kormányzás szabályozó ellenőrzése, amely arra ösztönzi a lakosságot, hogy az

⁴⁸ KARÁDI VIKTOR, A magyar nemzetiségi statisztika a „zsidó térfoglalásig” és az „örségváltásig” DOI: 10.18030/socio.hu.2015.2.6

real.mtak.hu/33576/1/karadi_6.pdf

⁴⁹ Vö. MICHEL FOUCAULT a lakosságról, a biztonságról és a kormányzásról szóló cikkei és előadásai: МИШЕЛЬ ФУКО, Интеллектуалы и власть 3. Статьи и интервью 1970-1984. Праксис-Москва, 2006.

államkassza kímélése érdekében jobban vigyázzon a testi épségére, csupán az ellenőrzés kis részét képezi. A demográfia – olyan jellemzőinek köszönhetően, mint a természetes szaporodás, a születési és a halálozási ráta, az életszínvonal, az élettartam stb. – a mindenkori politikai viszonyokat is szabályozhatja:

„die Demographie wird zu einem wichtigen Wissens- und Machtgebiet, das Verhältnis von Ressourcen und Einwohnern bekommt sowohl in den Wissenschaften als auch in der Politik Gewicht, Fortpflanzung, Geburten- und Sterblichkeitsrate, Gesundheitsniveau und Lebensdauer werden zu den Variablen der Bevölkerung, die die Politik zu beeinflussen sucht.“⁵⁰

A demográfia jövőjéről beszélve nem hagyhatjuk figyelmen kívül az állami hatalom kérdését. Az állam szerepe a demográfia terén a várakozásokkal szemben nem csak nem szűnt meg, de egyre markánsabban lép fel. Ennek bizonyítására szokás említeni Kínát vagy Indiát.⁵¹ De az utóbbi években a magyar kormányzati hatalom is a demográfiai technológia segítségével látványosan beavatkozott a lakosság nemi magatartásába a házasságok és a születések számának növekedésének reményében. Ennek a diskurzusnak keretében érdemes megvizsgálni a 19. századi zsidó demográfia dinamikusan növekvő születési számainak hátterét, amelyet jelen dolgozatban nem volt lehetőségem bemutatni.

Irodalom

BAKÁCS Tibor, Budapest közegészségügyének száz éve, 1848–1948. Budapest, 1948.

BÜCHLER Sándor, A zsidók története Budapesten a legrégebb időktől 1867-ig. Budapest, 1901.

DÁNYI Dezső, Az 1850. és 1857 évi népszámlálás. Központi Statisztikai hivatal, 1993. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1850-1857/

DORFFINGER, A. J. Wegweiser für Fremde und Einheimische durch die königliche ungarische Freystadt Pesth, Pest, 1827

DÖVÉNYI Zoltán, „A migráció szerepe Budapest és környéke népességfejlődésében a XVIII. század végétől az első világháborúig” In: 2001. évi történeti demográfiai évkönyve, KSH Budapest, 2001.251–264.

ETTINGER, Smoel A zsidó nép története. A modern kor: a 17. századtól napjainkig. Budapest-Osiris, 2002.

⁵⁰ MAGIROS, ANGELIKA, Foucaults Beitrag zur Rassismustheorie. Hamburg, 1995. 99

⁵¹ МИХАИЛ КЛУПТ, „Парадигмы и оппозиции современной демографии.” Демографическое обозрение. 2014/1. 34–56.

FALLENBÜCHL Zoltán, „Pest város népességének származáshelyei a statisztika és a kartográfia tükrében (1687–1770)” in: *Tanulmányok Budapest múltjából* 1963/15. 239–240, 267. <http://epa.oszk.hu/02100/02120>

ФУКО, Мишель *Интеллектуалы и власть 3. Статьи и интервью 1970–1984.* Праксис-Москва, 2006.

HANÁK Péter „A lezártlan per (A zsidóság asszimilációja a Monarchiában)” in: *Jelenkor* 1983/3. (26). 450–461.

HROTKÓ Larissza *Nélkülözhetetlenek*, Budapest 2013
mek.oszk.hu/13500/13596

Dr. JANKOVICH, Anton *Pesth und Ofen mit ihren Einwohnern, besonders in medizinischer und anthropologischer Hinsicht*, Ofen, 1838.

KARÁDI Viktor, „A nők felsőbb iskolázásának kérdései” in: Toronyi Zsuzsanna (szerk.) *A zsidó nő*, Budapest, 2002, 29–50

KARÁDI Viktor, *A magyar nemzetiségi statisztika a „zsidó térfoglalásig” és az „örösváltásig”* DOI: 10.18030/socio.hu.2015.2.6
real.mtak.hu/33576/1/karadi_6.pdf

КЛИУПТ, Михаил „Парадигмы и оппозиции современной демографии” in: *Демографическое обозрение*. 2014/1. 34–56. demreview.hse.ru

KOVÁCS Alajos, *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*, Budapest, a szerző saját kiadása, 1922.

MAGIROS, Angelika, *Foucaults Beitrag zur Rassismustheorie*. Hamburg, 1995.

MOESS Alfréd, *Pest megye és Pest-Buda zsidóságának demográfiája 1749–1846*, Budapest 1968. 3.

ŐRI Péter, „Hatalom és demográfia. II. József népszámlálása Magyarországon” in: *A KSH Népeségtudományi kutató intézet Történeti demográfiai Évkönyve*, 2002. 39–73.

PATACHICH, Jos. *Beschreibung der königlichen Freystadt Pesth. Aus dem Ungarischen des Herrn v. Patachich übersetzt und vermehrt mit neuen Daten und Bemerkungen nebst einem Anhang über die Trauerperiode der Cholera in Pesth von Carl Patisz beeid. Landes- und Gerichts-Advokaten und subst. Expeditior der königlichen Freystadt Pesth*. 1833.

SCHLESINGER, I. Dr. der Medicin, Magister der Geburtshilfe und Mitglied der med. Facultät zu Pesth, *Medicinische Topographie der königl. Freistädte Pesth und Ofen, Pesth (Eine von der löblichen medicinischen Facultät zu Pesth gekrönte Preisschrift.)* 1840.

Melléklet

NAGYOBB TERÜLETEGYSÉGEK SZERINT ÖSSZEONVA AZ ADATOKAT:

Terület	1687—	1700—	1710—	1720—	1730—	1740—	1750—	1760—	Össz.	Az össze- vándor- lás %-ban
Magyar korona országai	44	33	178	314	164	110	221	142	1206	32,2
Duna-völgyi osztrák tartományok	24	17	97	124	154	103	171	50	740	19,7
Alpesi osztrák tartományok	15	11	22	40	26	17	11	9	151	4,0
Cseh királyság tartományai	7	6	91	102	88	57	72	42	465	12,4
Bajor kerület	15	27	55	59	76	19	18	8	277	7,3
Sváb kerület	9	6	33	45	50	25	36	14	218	5,8
Frank kerület	8	2	15	23	30	15	7	8	108	2,8
Egyéb német terület	6	6	10	26	39	9	10	21	127	3,3
Nyugati birod. területek (nem német lakossággal)	2	—	6	4	2	—	—	1	15	0,4
Nyugat-európai országok (Franciaország, Svájc, Szavója stb.)	3	—	4	2	3	1	3	4	20	0,5
Itália	3	—	—	1	2	1	1	5	13	0,3
Spanyolország	—	—	—	3	321	—	—	—	324	8,6
Lengyelország és Baltikum	1	4	2	6	3	3	1	—	20	0,5
Balkán félsziget országai	1	—	—	—	42	3	5	9	60	1,6 0,6 javítás
Összesen	138	112	513	749	1000	363	556	313	3744	100

Evolving Jewish community of city Pest in the age of demographic changes to the middle of the 19th century. Additional data to the Jewish demography since the “Tolerance tax”⁵² era to the beginning of the 20th century

During the 19th and 20th centuries numerous studies were published on the Jews of the city Pest. These papers were getting more and more specialized however, few authors gave thought to historic demography. Alfred Moess processed the Hungarian Jewish population’s demographic data during the period 1749–1846 on the basis of the Josephinian censuses. The present paper continues the Jewish historic demography studies while focusing to the censuses 1852–1857 which show the evolution of the Jewish population of Pest after the era of tolerance. In addition to this, there is also a 20th century study presented which contributed to instigate the racist and anti-Semitic atmosphere in Hungary. As a matter of fact, the hate speech can also operate with the historic demography.

Keywords: demography of Jews, history, population, tolerance era, census, Pest, racism.

⁵² The definition of Tolerance tax (German Toleranz-Steuer or Toleranzsteuer) is associated with Maria Theresa who issued it 1744 as a precondition of the Jews’ moving to the urban communities. Free royal and mining cities were exempted. Joseph II issued 1781 the so-called Tolerance mandate (Toleranzpatent) which assured the Jews to settle down also in the free royal cities as well.